Journal of Spiritual Health

2023, Volume 2, Issue 2
Pages: 117-125

10.30491/JSH.2.2.117

Examining the Relationship between the Foundations and Dimensions of Spiritual Health and Human Excellence in Imam Khomeini's Thought

Mahdi Yousefi-Taha [1*]

[1] *Department of Islamic Studies, Faculty of Medicine, Baqiyatallah University of Medical Sciences, Tehran, Iran*

Abstract

Background and Aim: In today's world, attention to spiritual health as an important part of life has attracted the attention of thinkers. Human excellence is a concept that is raised in religion along with spiritual health. This research has been conducted with the aim of examining the relationship between the foundations and dimensions of spiritual health on human excellence from the viewpoint of Imam Khomeini. By deeply examining his works and opinions, this study seeks to understand the factors and concepts that influence spiritual health and human excellence.

Methods: In this research, an analytical-descriptive method has been used. The main concepts under consideration, including different dimensions of spiritual health, have been evaluated and analyzed by a careful study of Imam Khomeini's works and opinions. This method of deep analysis allows us to gain a better understanding of the relationship between spiritual concepts and human excellence in Imam Khomeini's system.

Results: Considering the examination of the foundations and dimensions of spiritual health, four main relationships that help human excellence have been identified. Proper connection with God as a concept from the transcendental field, connection with oneself as a basis from personal space, connection with others as a social and collective relationship, and connection with the environment as a natural field, help achieve spiritual health and human excellence and in a reciprocal and dynamic cycle, human excellence affects the dimensions of spiritual health.

Conclusion: The results of this research show that self-knowledge, control and moderation of its powers, and attention to human spiritual capacities are among the main factors in achieving human excellence in Imam Khomeini's view. In addition, the importance of serving God's creation, especially caring for patients and deprived people in increasing spirituality and human excellence has been stated. Also, contemplation about creation and nature leads to strengthening insight, gratitude towards God, and strengthening faith. This research shows that proper interaction and balance in connection with God, oneself, others, and nature play a key role in achieving spiritual health and human excellence in Imam Khomeini's view. Thus, spiritual interactions can help human growth and excellence and lead to achieving proximity to God which is the main goal of an excellent human being. This relationship is presented as a conceptual model in this research.

Keywords: Spiritual Health, Spirituality, Imam Khomeini, Human Excellence.

*Corresponding author: **Mahdi Yousefi-Taha,** Email: Mahdiyusefitaha@gmail.com

Received: 17 July 2023 **Accepted:** 2 September 2023

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-10-15]

[DOI: 10.30491/JSH.2.2.117]

مجله سلامت معنوی
دوره ۲، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲
صفحات: ۱۲۵-۱۱۷
10.30491/JSH.2.2.117

بررسی ارتباط مبانی و ابعاد سلامت معنوی با تعالی انسان در اندیشه امام خمینی (ره)

مهدی یوسفی‌طاها[1]*

[1] گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله (عج)، تهران، ایران

چکیده

زمینه و هدف: در دنیای امروز، توجه به‌سلامت معنوی به‌عنوان جزء مهمی از زندگی مورد توجه اندیشمندان قرار گرفته است. تعالی انسان مفهومی است که در نگاه دین همراه با سلامت معنوی مطرح است. این تحقیق با هدف بررسی ارتباط مبانی و ابعاد سلامت معنوی بر تعالی انسان از دیدگاه امام خمینی (ره) انجام شده است. با بررسی عمیق آثار و نظرات ایشان، این مطالعه به دنبال درک عوامل و مفاهیمی است که در سلامت معنوی و تعالی انسانی تأثیرگذاری دارند.

روش‌ها: در این تحقیق، از روش تحلیلی- توصیفی استفاده شده است. مفاهیم اصلی موردنظر، شامل ابعاد مختلف سلامت معنوی، توسط مطالعه دقیق آثار و نظرات امام خمینی (ره) مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفته‌اند. این روش تجزیه‌وتحلیل عمیق به ما این امکان را می‌دهد تا به شناخت بهتری از ارتباط بین مفاهیم معنوی و تعالی انسانی در منظومه امام خمینی (ره) برسیم.

یافته‌ها: باتوجه‌به بررسی مبانی و ابعاد سلامت معنوی، چهار ارتباط اصلی که به تعالی انسانی کمک می‌کنند، شناسایی شده‌اند. ارتباط صحیح با خداوند به‌عنوان مفهومی از ساحت متعالی، ارتباط با خود به‌عنوان پایه‌ای از ساحت شخصی، ارتباط با دیگران به‌عنوان ارتباطی اجتماعی و جمعی و ارتباط با محیط‌زیست به‌عنوان ساحت طبیعی، به تحقق سلامت معنوی و تعالی انسانی کمک می‌کنند و در چرخه‌ای متقابل و پویا تعالی انسان بر ابعاد سلامت معنوی تأثیر می‌گذارد.

نتیجه‌گیری: نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که معرفت نفس، کنترل و تعدیل قوای آن و توجه به ظرفیت‌های معنوی انسان از جمله عوامل اساسی در رسیدن به تعالی انسانی در دیدگاه امام خمینی (ره) محسوب می‌شوند. علاوه بر این، اهمیت خدمت به خلق خدا و به‌ویژه اهتمام به بیماران و محرومان در افزایش معنویت و تعالی انسانی بیان شده است. همچنین، تأمل درباره خلقت و طبیعت به تقویت بصیرت، شکرگزاری نسبت به خداوند و تقویت ایمان منجر می‌شود. این تحقیق نشان می‌دهد که تعامل و توازن مناسب در ارتباط با خداوند، خود، دیگران و طبیعت نقش کلیدی در تحقق سلامت معنوی و تعالی انسانی در دیدگاه امام خمینی (ره) ایفا می‌کند. به‌این‌ترتیب، تعاملات معنوی می‌توانند به رشد و تعالی انسانی کمک کرده و به دستیابی به مقام قرب الهی که هدف اصلی انسان متعالی است، منجر شوند که این ارتباط به‌صورت یک مدل مفهومی در این تحقیق ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: سلامت معنوی، معنویت، امام خمینی، تعالی انسان.

*نویسنده مسئول: **مهدی یوسفی‌طاها.** پست الکترونیک: Mahdiyusefitaha@gmail.com
دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۴/۲۶ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۰۶/۱۱

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-10-15]
[DOI: 10.30491/JSH.2.2.117]

مقدمه

از اواخر قرن نوزدهم، پیش‌بینی‌های متعددی در جهان آکادمیک مبنی بر اینکه سکولاریزاسیون قوی و اجتناب‌ناپذیری در جریان است و دین و معنویت محو خواهد شد، وجود داشته است (۱). بااین‌حال، بررسی‌های جهانی اخیر با این پیش‌گویی‌ها در تناقض است و در حال حاضر، بیش از ۸۰ درصد از جمعیت جهان وابستگی مذهبی دارند و ۷۴ درصد معتقدند که دین نقش مهمی در زندگی روزمره آنها دارد. بر اساس یافته‌های مرکز تحقیقاتی پیو ۲۰۱۷، این ارقام احتمالاً در دهه‌های آینده افزایش خواهند یافت (۲). علاوه بر این در چند دهه اخیر، تعداد مطالعات با تمرکز بر رابطه بین دین و سلامت افزایش زیادی یافته است.

امروزه، سلامت نمی‌تواند بدون ابعاد معنوی در نظر گرفته شود. از دیدگاه بهداشت عمومی سلامت معنوی، بعد چهارم سلامت است (۳). این تأکید، از منظر مذهبی نیز تأیید شده است. از نظر پیشینه، تحقیقات متعددی در رابطه سلامت معنوی و دین انجام شده است، بااین‌حال تحقیقاتی در زمینه بررسی دیدگاه امام خمینی به‌عنوان یک متفکر و شخصیت دینی و عرفانی برجسته که دیدگاه‌ها و آموزه‌هایی بدیعی در حوزه معنویت و تعالی انسان ارائه داده انجام نشده که ضرورت بررسی آرای ایشان را نشان می‌دهد؛ از همین رو این تحقیق باهدف بررسی مبانی و ابعاد سلامت معنوی بر تعالی انسان از دیدگاه امام خمینی ره انجام شده است.بنابراین، پرسش اصلی تحقیق این است آیا ارتباطی بین مبانی و ابعاد سلامت معنوی با تعالی انسان در اندیشه امام خمینی وجود دارد؟

معنویت

معنویت، در استعمال اخیر آن، معنایی جدید است که قبلاً نه در زبان عرب و نه در زبان فارسی استعمالی بدین‌گونه نداشته است. در غرب هم واژه تازه و نوظهور محسوب می‌شود؛ هر چند مصادیق آن، در اسلام و غیر آن، به کار می‌رفته است (۴). آلیستر هارلی یکی از پژوهشگران برجسته در حوزه معنویت و سلامت معنوی است. کارهای او در این زمینه به طور گسترده‌ای شناخته شده‌اند و تأثیر زیادی بر تحقیقات معاصر در این حوزه داشته است. او یکی از پیشگامان مطالعه علمی تجربه‌های معنوی بوده و در سال ۱۹۶۹ واحد تحقیقات تجربه‌های مذهبی را در آکسفورد تأسیس کرده است در پژوهشی با جمع‌آوری گزارش‌هایی از هزاران آزمودنی نتیجه‌گیری می‌کند: «به نظر می‌رسد که مشخصات عمده تجربه‌های معنوی و مذهبی انسان، در اشتیاق او نسبت به یک واقعیت فرامادی (transcendent) نمایانگر می‌شود و این اشتیاق، غالباً در اوایل دوران کودکی خود را نشان می‌دهد این احساس که چیزی حضوری سوای خودم قابل دریافت و ادراک است و تمایل به شخصی‌سازی این حضور در قالب نوعی الوهیت و نوعی رابطه من – تو با آن که از طریق نیایش برقرار می‌شود. هارلی باورداشت که آگاهی معنوی برای همه ما، بدون توجه به نژاد، سن یا باور مذهبی، مشترک است و ارزش تکاملی دارد» (۵). در این تعریف بُعد غیرمادی مورد تأکید است و هارلی از موجودی قدسی و فرامادی نام می‌برد و راه ارتباط را دعا می‌داند.

معنویت در نگاه امام خمینی (ره) به معنای توجه به جنبه‌های غیرمادی وجود انسان و عالم غیب است (۶). نظریه ایشان مترقی و تفاوت‌هایی با نظریه هارلی دارد (جدول ۱). در نگاه ایشان «میزان در انسانیتْ معنویت انسان است». امام خمینی (ره) معتقدند که اگر یک فرد واقعاً انسان باشد، همه چیز حتی چیزهای مادی به‌صورت معنوی در می‌آید (۶). انسان‌ها باید با مجاهده و تزکیه نفس معنویت را در خود افزایش دهند. قله معنویت هم در اتصال و عرفان خداوند است که تجلی اتم آن در انسان کامل که پیامبر گرامی اسلام است می‌باشد (۷).

جدول-۱. مقایسه دیدگاه‌های آلیستر هارلی و امام خمینی درباره معنویت

مفهوم	دیدگاه هارلی	دیدگاه امام خمینی
تعریف معنویت	تجربه‌های معنوی در اشتیاق به واقعیت‌های فرامادی و ادراک از حضور غیرمادی	توجه به جنبه‌های غیرمادی وجود انسان و عالم غیب و خداوند به‌عنوان امر متعالی که انسان کامل به‌عنوان قله معنویت است
شکل‌گیری اشتیاق معنوی در انسان	اشتیاق به واقعیت‌های فرامادی طی دوران کودکی	شکل‌گیری اشتیاق بر اساس فطرت و تزکیه نفس و مجاهده برای افزایش معنویت در انسان
ارتباط ارزش‌های معنوی با زندگی	توجه به بعد غیرمادی و نیایش با آن	درک حضور خدا و اصالت تعالی انسان و تزکیه نفس تا رسیدن به قله معنویت و سلامت معنوی

سلامت معنوی

محققان، سلامت معنوی را از زوایای مختلف مورد بررسی قرار داده و تعاریف مختلفی را ارائه کرده‌اند، اما تعریف جامعی برای این واژه در حال حاضر وجود ندارد. در یک تعریف سلامت معنوی ارتباط با خود، دیگران، طبیعت و خدا است (۸). ویژگی‌های اساسی سلامت معنوی عبارت‌اند از: سبک زندگی مناسب، ارتباط با دیگران، پرسش از معنا و هدف زندگی و تعالی (۹).

در اندیشه امام خمینی (ره) سلامت معنوی به‌عنوان بُعدی از سلامت، به جنبه‌های روحانی و عرفانی انسان مرتبط می‌شود. ایشان همان‌طور که برای جسم، بیماری و مرض را بر می‌شمرند برای روح نیز قائل به‌سلامت و بیماری است و بدترین بیماری روح را تعلق به دنیا و از خودبیگانگی می‌دانند. «چنانچه از برای این بدن صحت و مرضی است و علاج و معالجی، برای نفس انسانی و روح آدمیزاده نیز صحت و مرض و سقم و سلامتی و علاج و معالجی

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-10-15]

[DOI: 10.30491/JSH.2.2.117]

است. صحت و سلامت آن عبارت است از اعتدال در طریق انسانیت و مرض و سقم آن اعوجاج از طریق و انحراف از جادهٔ انسانیت است... اگر خدای‌نخواسته دارای امراض روحیه و اسقام نفسیه باشد، اول سلب توجه نفس از بدن و حصول توجه به ملکوت خویش، اول پیدایش امراض و اسقام آن است. مثل توجه به دنیا و تعلق به آن، مثل مخدراتی است که انسان را از خود بیخود نموده [است]» (۱۰).

بحث سلامت معنوی در آثار امام خمینی (ره)، با اصطلاحات مشابهی مثل سلامت اخلاقی، حیات طیبه و قلب سلیم مطرح شده است که می‌توان آن را این‌گونه تعریف کرد که به‌وجودآمدن تعادل و هماهنگی بین ابعاد انسانی که شامل بعد جسمی و روحانی است (۱۰). سلامت جسمی انسان را برای سلامت و تربیت معنوی آماده‌تر می‌کند و بر این اصل تأکید می‌کند که این سلامت معنوی از توازن و هماهنگی میان ارتباط باخدا، ارتباط با خود، دیگران و طبیعت نشئت می‌گیرد که کمال آن الهی شدن تمام کارها و جوانب انسان است که منجر به قرب الهی و تعالی می‌شود (۱۱).

روش

در این تحقیق مروری کتابخانه‌ای، بررسی گسترده در آثار امام خمینی (ره) انجام گرفت. علاوه بر آثار عرفانی چون "سر الصلاه"، "شرح دعای سحر"، "مصباح‌الهدایه" به‌عنوان منابع اصلی در زمینه عرفان امام، سایر کتب از جمله "صحیفه نور" و ... با استفاده از نرم‌افزار مجموعه آثار امام خمینی (ره) (نسخه ۳) محصول مرکز کامپیوتری نور، به‌تفصیل موارد مرتبط با سلامت معنوی و کلیدواژه‌های همسان مثل سلامت، معنویت، تعالی انسان، روحانیت، رشد معنوی، سلام، قلب سلیم، حیات طیبه، ارتباط باخدا و ... مورد واکاوی و مداقه و بررسی و جست‌وجو قرار گرفتند. این بررسی‌ها به تبیین مفاهیم مرتبط با معنویت، سلامت معنوی و راهکارهای تعالی انسان از دیدگاه امام خمینی (ره) انجامیده و تفسیر جامعی از سلامت معنوی به دست آمد.

نتایج

مبانی سلامت معنوی

مبانی معرفت‌شناختی

مبانی معرفت‌شناختی عام و خاص یکی از عناصر مهم در فرایند درک و توسعه سلامت معنوی هستند. پس از دوره رنسانس، برخی از فیلسوفان غربی، به‌سوی یک فرایند تجربه‌گرایی متمایل شدند که در آن، حس و تجربه برای به‌دست‌آوردن دانش و شناخت، به‌عنوان منابع اصلی در نظر گرفته می‌شوند (۱۲). این معرفت‌شناختی تجربه‌گرایانه، در تعریف انسان و جهان و تمایل به تمرکز بر روی بُعد مادی انسان، در جهان غرب تأثیر گذاشته است. این موضوع به‌خوبی در تعریف سازمان بهداشت جهانی (WHO) از سلامت نمایان می‌شود که در آن، ابعاد سلامت به سه بُعد اصلی جسمانی (Physical)، روانی (Psychological/Mental) و اجتماعی (Social) تقسیم می‌شود (۱۳). در این تقسیم‌بندی، تمرکز بر روی بُعد مادی و جسمی انسان است؛ بنابراین، سایر ابعاد معنوی انسان در این تعریف از سلامتی، موردتوجه قرار نگرفته است. بااین‌حال، اخیراً WHO بُعد چهارم سلامت را به‌عنوان "سلامت معنوی" پذیرفته است و اثرگذاری تمرینات و ارزش‌های معنوی بر درمان بیماری‌ها را به‌صورت گزاره‌ای اثبات شده مطرح می‌کند (۳) اما استنباط اینکه منظور از معنویت همان معنویت ادیان ابراهیمی و قبول بُعد فرامادی انسان باشد تصریح نشده و بسیار دشوار است.

در نگاه امام خمینی (ره) منبع شناخت واقعیت عینی، منحصر در تجربه نیست. منابع معرفتی شامل عقل، تجربه، وحی و شهود هستند، اما هر یک با ویژگی‌ها و محدودیت‌های خاص خود مرتبط است. ایشان در نامه به گورباچف به همین مطلب اشاره می‌کند و می‌نویسد: «معیار شناخت در جهان‌بینی الهی اعم از «حس و عقل» می‌باشد و چیزی که معقول باشد داخل در قلمرو علم می‌باشد گر چه محسوس نباشد؛ لذا هستی اعم از غیب و شهادت است» (۱۴). عقل به‌عنوان یک منبع معرفت‌شناختی، از طریق استدلال و برهان به حقایق عام و ضروری می‌رسد، اما برای دستیابی به حقایق خاص نمی‌توان تنها به عقل متکی بود و لازم است با ریاضات و مجاهدات به شهود قلبی رسید (۱۵).

این منابع معرفتی نقش مهمی در شکل‌گیری سلامت معنوی دارند. به‌صورت مستقیم، آن‌ها می‌توانند منابع، شرایط و معیارهای شناخت سلامت معنوی را تعیین کنند. از این منظر، امام خمینی (ره) باور دارد که خداوند منبع اصلی همه‌دانش و سلامت است و انسان را با عقل، فطرت و وحی مجهز ساخته تا به کمک آن‌ها دنیا و حقایق آن را بشناسد. ایشان همچنین تأکید می‌کند که انسان باید با تزکیه نفس و پالایش قلب خود را برای دریافت حقایق عالم آماده کند (۱۴).

به‌صورت غیرمستقیم، این منابع می‌توانند تبیین‌کننده بسیاری از مفاهیم مرتبط با سلامت معنوی باشند، از جمله هستی‌شناسی، الهیات، انسان‌شناسی و ارزش‌شناسی. این مبانی چارچوب فلسفی و نظری را برای فهم سلامت معنوی فراهم می‌کنند. براین‌اساس، سلامت معنوی از منظر امام خمینی (ره)، حیات برتر و ملکوتی است که انسان در آن از طریق ایمان به خدا و عمل صالح، کمالات خود را در ساحت‌های بینشی، گرایشی و رفتاری نشان می‌دهد و این مرتبه سلامت تمام؛ «برای کمّل از اولیاء علیهم‌السلام است و آیهٔ شریفهٔ (سَلَامٌ هِيَ حَتَّى مَطْلَعِ ٱلْفَجْرِ) (۱۶) اشاره به این سلامت از تصرّفات شیطانی و نفسانی است» (۱۷).

مبانی هستی‌شناختی و الهیاتی

امام خمینی (ره)، باتکیه‌بر فلسفه صدرایی و مبانی اصیل توحیدی، دیدگاهی هستی‌شناسانه خاص را به تصویر می‌کشد که شامل مفاهیم اساسی مثل ماهیت هستی، علت آفرینش، هدف از وجود جهان و مبادی حاکم بر آن است که بر اساس اصالت وجود و خیر بودن تمام هستی است و خداوند سرمنشأ سلامت است. این

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-10-15]

[DOI: 10.30491/JSH.2.2.117]

دیدگاه در مقابل جهان‌بینی مادی مثل لیبرالیسم یا کمونیسم قرار دارد؛ در دیدگاه توحیدی هستی دارای اهدافی عالی، یک مبدأ و یک معاد مشخص، نظامی کامل و عرصه‌ای برای تجلی ارزش‌های الهی است. هستی‌شناسی امام خمینی (ره) توحید محور است و توحید بنیاد اصلی وجود و تمام ابعاد معرفت و اندیشه او را شکل می‌دهد (۱۸). براین‌اساس، دیدگاه ایشان را می‌توان به‌عنوان یک دیدگاه توحیدی در سلامت معنوی تعریف کرد.

از نظر ایشان، هستی دارای مراتب پنج‌گانه‌ای است «أن العوالم الکلیهٔ الخمسهٔ ظل الحضرات الخمس الالهیهٔ، فتجلی اللّه تعالی باسمه الجامع للحضرات» که انسان باید بامعرفت و عمل صالح به‌سوی کمال و تجلی ربانی و مقام مشیت مطلقه حرکت کند تا حقایق توحید را درک کند (۱۹). قرآن کریم در سوره مبارکه انسان آیه ۳۰ می‌فرماید: (وَ مٰا تَشٰاؤُنَ إِلاّٰ أَنْ یَشٰاءَ اَللّٰه) که با این توصیف سلامت معنوی نیز به معنای رشد و تعالی روح و قلب انسان است که با تزکیه نفس، عبادت، تقوا، تفکر و عشق به خدا حاصل می‌شود و در این مقام تمام سختی‌ها برای انسان آسان می‌گردد؛ زیرا که با خواست خداوند مرتبط است (۲۰).

در دیدگاه امام خمینی (ره)، خداوند مبدأ کمال و خیرات مطلق است که «در هر موجودی عشق طبیعی سیر به‌سوی کمال خود را ایجاد فرموده که تدریجاً به مقام خود برسد» (۲۱). این معنی ارتباط با خداوند، ما را به درکی عمیق از سلامت معنوی هدایت می‌کند که در آن، هر انسان در تلاش است تا با تکیه بر هدایت‌ها و قدرت‌های داده شده توسط خداوند، به‌سوی کمال و سلامتی معنوی حرکت کند. از این منظر سلامت معنوی با توحید ربوبی در ارتباط است.

یکی از نام‌های مقدس خداوند که در سوره حشر آیه ۲۳ آمده «سلام» است. بر اساس این آیه، خداوند هم سلام است، یعنی از هرگونه نقص و عیبی مبرا است؛ هم سلامت بخش؛ زیرا هر آنچه از خدا ناشی می‌شود بی‌نقص؛ و خیر و سلامت است. این آیه و آیات مشابه نشان می‌دهد سلامتی که از جانب حضرت حق می‌رسد در دو جنبه است؛ یکی جنبه تکوین و آفرینش که بر اساس سلام و اتقان و نظام احسن است و خداوند در خلقت خیر بندگان را می‌خواهد. دیگری از جنبه تشریع و قانون‌گذاری که پیروی از دین، انسان را از ظلمات به نور که مقام سلامت معنوی انسان است که مظهر آن دستورات قرآن کریم می‌رساند. قرآن کریم در سوره مائده آیه ۱۶ می‌فرماید: (یَهْدِی بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَیُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَی النُّورِ بِإِذْنِهِ وَیَهْدِیهِمْ إِلَی صِرَاطٍ مُسْتَقِیمٍ). بر اساس این آیه امام خمینی (ره) می‌نویسند: «انسان در آیات شریفهٔ کتاب الهی و در قصص و حکایات آن باید مقصود و نتیجهٔ انسانیت که سعادت است را به دست آورد و چون سعادت رسیدن به‌سلامت مطلقه و عالم نور و طریق مستقیم است، انسان باید از قرآن شریف سبل سلامت و معدن نور مطلق و طریق مستقیم را طلب کند» (۲۲).

مبنای دیگر الهیاتی ایشان، وحدت نظام هستی است. امام خمینی (ره) معتقد بود که همه موجودات در یک نظام متحد و هماهنگ هستند و این اتحاد و هماهنگی از طرف خداوند است که اگر در کسی سلامت معنوی کامل به دست آید «عالم را دارالسلام و مظهر السلام مشاهده می‌کند» (۲۳). این ایده به این معنی است که سلامت معنوی فردی نیازمند یک تعامل سالم با محیط اطراف خود است و هر تعاملی که با خود و دیگران به هماهنگی و وحدت منجر شود، سلامت معنوی را تقویت می‌کند.

ایشان بر این باورند که خداوند همه چیز را بر اساس حکمت آفریده است. در نتیجه، ابتلائات و امتحانات ما در زندگی موجب «وصول به باب اللّه و فنای فی ذات اللّه و عکوف به فناء اللّه است» (۲۴). این حکمت می‌تواند به ما کمک کند تا فهم عمیق‌تری از سلامت معنوی را به دست آوریم. به‌طور خلاصه، از دیدگاه امام خمینی (ره)، سلامت معنوی از تلاش برای رسیدن به کمال، هماهنگی با وحدت نظام هستی، پیروی از حکمت و هدایت الهی و بهره‌گیری از لطف خداوند حاصل می‌شود. این راهبردها به ما کمک می‌کنند تا سلامتی را در جنبه‌های مختلف زندگی خود تعریف کنیم.

مبانی انسان‌شناختی

امام خمینی (ره) در منظومه فکری خویش تعریف خاصی از حقیقت و ماهیت انسان دارد. انسان برترین موجود آفرینش و شگفت‌انگیزترین مخلوقی است که خداوند او را در نظام هستی خلق کرده است و وجود انسان عصارهٔ تمام عالَم و تمام موجودات است و وجودش یک نقشهٔ کوچکی می‌باشد که از روی نقشهٔ بزرگ عالم و کون کبیر از عقل اول تا آخرین نقطهٔ وجود برداشته شده است و این وجود انسانی همانند یک نقشهٔ کوچکی است که از وجود کل عالم کبیر برداشته شده است که «من عرف نفسه فقد عرف ربّه» (۲۵).

در اندیشه امام خمینی (ره) «فطرت» جایگاه ویژه‌ای دارد و یکی از بنیادی‌ترین ویژگی‌های انسان‌شناختی ایشان است و خدای متعال انسان را در سلامت فطری آفریده است. امام خمینی (ره) باورداشت که انسان به‌طور فطری به دنبال کمال می‌گردد. فطرت انسان به او دستور می‌دهد که به دنبال کمال برود و این کمال، به سمت خدا، منبع تمام‌کمال‌ها، است (۲۶). ازاین‌رو، سلامت معنوی به معنی رشد و تکامل در مسیر کمال خواهی و قرب به خدا است.

پس از فطرت توحیدی، عقلانیت جایگاه ویژه‌ای دارد. اسلام، وجه ممیز انسان از دیگر موجودات را عقل می‌داند. در نگاه ایشان تجرد عقلانی انسان نشان از تشکیل انسان از روح و جسم است و به‌هم‌پیوسته‌اند. علاوه بر این در تمام عوالم بعدی این جسم همراه انسان است و در هر نشئه‌ای باید سالم باشد (۲۷). از این منظر سلامت معنوی فقط در این جهان مدنظر امام نیست و تمام عوالم را شامل می‌گردد.

امام خمینی (ره) معتقدند که کمال نهایی انسان در قرب خدا است. به عبارتی دیگر، انسان تنها زمانی می‌تواند به‌سلامت معنوی

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-10-15]

[DOI: 10.30491/JSH.2.2.117]

دست یابد که به خدا نزدیک شود و مظهر اسماءالله و اسم «سلام» گردد. از منظر ایشان «انسان با ارتیاضات قلبیه می‌تواند مظهر اسماءالله و آیت کبرای الهی شود و وجود او وجود ربّانی و متصرّف در مملکت او دست جمال و جلال الهی باشد»(۲۸) که این بالاترین مقام معنوی و انسانیت است.

ابعاد سلامت معنوی

ارتباط باخدا، ساحت متعالی

یکی از ارکان مهم ارتباط باخدا در منظومه فکری امام خمینی (ره) ذکر، دعا و مراقبه است. ایشان بر اساس روایت «الدعاء هو العبادة» حقیقت دعا را همان عبادت می‌داند که به‌واسطه بریدن دل از دیگران و ترس از خداوند، به انسان نورانیت می‌دهد و او را قابل شفاعت می‌کند تا انسان از آتش و عذاب نجات یابد (۲۹). ایشان دعا را راهگشای انسان به مدارج الهی می‌داند. امام خمینی (ره) با تقسیم دعا به سه دسته قال و حال و استعداد معتقد است دعا و سؤالِ به زبان قال و گفتار، اگر مطابق با لسان استعداد و همسو با دل باشد، مستجاب خواهد شد (۳۰). دعا به صورت قال همان دعای عموم مردم با زبان و دعای حال دعایی است که اقتضای شرایط فرد را دارد و دعای استعداد یعنی سالک به مرحله کمال برسد و استعداد خود را بروز داده و به مقام لقاءالله و فنا رسیده و به‌جز خواسته خداوند چیزی را نخواهد.

از ارکان مهم عبادت و رسیدن به‌سلامت و معنویت مراقبه است که انسان دائم خدا را حاضروناظر ببیند. ایشان دعا را یک روش برای برقراری ارتباط با خداوند و درک عمیق از واقعیت‌های عالم می‌داند. این نوع ارتباط می‌تواند به افزایش آگاهی فرد و همچنین ارائه احساس آرامش و معنویت کمک کند. در منظومه فکری امام خمینی (ره) افرادی که دارای ارزش‌ها و باورهای مستحکم توحیدی هستند، قادر به مقابله با استرس و چالش‌های زندگی به طور مؤثرتری هستند و از غیر خدا نمی‌ترسند (۳۱). این مقاومت در برابر ترس و استرس می‌تواند به حفظ سلامت جسمی و معنوی کمک کند.

ارتباط با خود، ساحت شخصی

امام خمینی (ره)، در تعالیم و آموزه‌های خود، به مفهوم عمیق ارتباط با خود و رشد فردی می‌پردازند. ایشان باور دارند که این ارتباط با خود برای سلامت معنوی بسیار حیاتی است. دو بُعد مهم این ارتباط از دیدگاه امام خمینی (ره) عبارتند از: معرفت نفس و جهاد با نفس. ایشان تأکید زیادی بر معرفت نفس، یعنی شناخت و درک عمیق از خود، دارند. انسان باید برای رشد معنوی، خود واقعی را درک کند، زیرا طریقه معرفت خداست. شروع این شناخت از بدن و افعال آن است. پس از آن شناخت قوای نفس است که با تفکر در آن انسان فقر محض و عین ربط بودن را می‌فهمد و برای انسان آشکار می‌گردد (۳۲).

بُعد بعدی جهاد با نفس (کنترل نفس) است. امام خمینی (ره) مفهومی را به نام "جهاد اکبر" مورد تأکید قرار داده است که به معنای کنترل و مبارزه با نفس و امیال و خواهش‌های پست و پایین‌تر انسان است. مبارزه با هوس‌ها و توانایی در کنترل و مدیریت خواسته‌ها و هوس‌های نفس، بخش مهمی از سلامت معنوی است. این کنترل امیال مادی و خواسته‌های حیوانی می‌تواند به فرد کمک کند تا در روابط خود با دیگران و خداوند صداقت و صفا و سلامت را به دست آورد.

تربیت و تعدیل قوا یکی از ارکان سلامت معنوی از منظر امام خمینی (ره) است؛ زیرا که «تعدیل قوای نفس، غایت کمال انسانی است و از مهمترین اموری است که غفلت از آن سبب خسارت عظیم و شقاوت جبران‌ناپذیر می‌شود». «تعدیل هر یک از این قوای چهارگانه و خارج نمودن آن‌ها را از حد افراط‌وتفریط، فضیلتی است. پس حکمت عبارت است از: تعدیل قوّهٔ نظریه و تهذیب آن و عدالت عبارت است از: تعدیل قوّهٔ عملیه و تهذیب آن و شجاعت عبارت است از: تعدیل قوّهٔ غضبیه و تهذیب آن و عفت عبارت است از: تعدیل و تهذیب قوّهٔ شهویه» (۳۳). از منظر امام خمینی «حبّ دنیا رأس تمام خطایا است، با زهد در دنیا سلامت نفس حاصل شود و اگر زهد حقیقی برای انسان دست [دهد]، به همه معنی سالم و بی‌عیب از دنیا به دار سلامت خارج شود؛ چون‌که تمام عیب‌ها از تعلّقات حاصل شود و چون تعلّق به غیر عزّ قدس نباشد، سلامت مطلقه رخ دهد» (۳۳).

امام خمینی (ره) معتقد است که برای هدایت و سلامت و خروج از مراتب ظلمات باید از قرآن کریم استفاده کرد و راه آن تفکر در آیات قرآن کریم است. «باید انسان به تفکر در آیات شریفه مراتب سلامت را از مرتبهٔ دانیهٔ آن که راجع به قوای ملکیّه است تا منتهی النّهایهٔ آن که حقیقت قلب سلیم است – به تفسیری که از اهل‌بیت وارد شده که ملاقات کند حق را درصورتی‌که غیر حق در آن نباشد – به‌دست آورد و سلامت قوای ملکیّه و ملکوتیه گم‌شدهٔ قاری قرآن باشد که در این کتاب آسمانی این گم‌شده موجود است و باید با تفکر استخراج آن کند و چون قوای انسانیه سالم از تصرّف شیطانی شد و طریق سلامت را به دست آورد و بکار بست، در هر مرتبه سلامت که حاصل شد از ظلمتی نجات یابد و قهراً نور ساطع الهی در آن تجلّی کند تا آن که اگر از جمیع انواع ظلمات که اول آن ظلمات عالم طبیعت است به جمیع شئون آن و آخر آن ظلمت توجه به کثرت است به تمام شئون آن خالص شد، نور مطلق در قلبش تجلّی کند و به طریق مستقیم انسانیت که در این مقام طریق ربّ است، انسان را هدایت کند» (۳۴).

امام خمینی (ره) معتقد است هنگامی که قاری قرآن، مقصد را شناخت، راه استفاده از قرآن بر او گشوده و با پیوستگی تفکر در آن، به مطالب و معارفی از قرآن می‌رسد که تاکنون به آن‌ها توجه نکرده است. اینجاست که متوجه شفا بودن قرآن برای بیماری‌های قلبی می‌شود (۳۴). در بیان ایشان تجلی حقیقت سلامت در معراج نماز و «سلام نماز» است (۳۵).

ارتباط با دیگران، ساحت جمعی

در منظومه فکری امام خمینی (ره) بسیار تأکید می‌شود که «از

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-10-15]

[DOI: 10.30491/JSH.2.2.117]

اعلا علّیّین تا اسفل سافلین، جلوهٔ حق – جل و علا – و در قبضهٔ قدرت اوست؛ و هیچ موجودی، از خود چیزی ندارند» (۳۶). ثمره این نوع نگاه از منظر امام خمینی (ره) دو چیز است یک آن‌که «اگر همه چیز را از او دانستند دیگر در هیچ‌چیز [کم‌ارزش دنیایی] ناراحت نمی‌شود» (۳۶). ثمره دوم این است که خدمت به خلق خدا برای او آسان می‌شود. در نگاه امام خمینی (ره) «یکی از بزرگ‌ترین جهات معنوی خدمت به خلق‌اللّه است، خدمت به انسان‌های محروم است». در این میان امام خمینی (ره) به‌صورت ویژه به قشر پزشکان و مخصوصاً پرستار در مقام مخاطبه توجه می‌کنند و بیان می‌دارند: «سروکار با یک عده‌ای دارید شما و خصوصاً، پرستارها که این‌ها بیمارند، دل‌شکسته‌اند، احتیاج به پرستاری روحی دارند، احتیاج به آرامش روحی دارند و شما با این بیمارها هر چه محبت بکنید و هر چه پرستاری مادرانه و خواهرانه و برادرانه و پدرانه بکنید، این در روحیه بیمار مؤثر است و در خوب شدن، سرعت خوب شدن بیماران نیز مؤثر است و در بارگاه خدای تبارک‌وتعالی خدمت به این جمعیت، خدمت به این بندگان خدا، بسیار ارزشمند است» (۳۷). در منظومه فکری امام خمینی (ره) «عشق به خدا، عشق به جلوه‌های او است». بخشی مهمی از ارتباط با دیگران در جامعه و خدمت به نیازمندان و حمایت از مستضعفین است. ایشان جامعه توحیدی را به بدن انسان متعادل تشبیه می‌کند که دارای سلامتی و بیماری است. در اندیشه امام خمینی (ره)، جامعه همانند یک انسان، نیازمند اصلاح و تعلیم‌وتربیت است و راه اصلاح و بهبود و سلامت آن، وجود قانون الهی در جامعه، ترویج ارزش‌های اخلاقی الهی و امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر است (۳۷).

ارتباط با محیط‌زیست، ساحت طبیعت

در تفکر امام خمینی (ره)، محیط‌زیست و طبیعت نقش مهمی در سلامت معنوی انسان دارند. تأمل و تفکر در خلقت می‌تواند به افزایش بصیرت، شکرگزاری و افزایش ایمان به خداوند منجر شود. امام از آن به‌عنوان علم نافع یاد می‌کند. «علم نافع، تفکر در لطایف مصنوعات و دقایق اسرار وجود است» (۳۸). بنابراین، ارتباط با طبیعت می‌تواند به رشد معنوی کمک کند.

امام خمینی (ره) بیماری‌ها و شرور در طبیعت را با نگاهی فلسفی تفسیر می‌کنند. ایشان تمامی مصیبت‌ها، اختلافات، بلایا، بیماری‌ها، حوادث غریب و خطرناک و مشکلات دیگر که در دنیای طبیعت مشاهده می‌شود را ناشی از تضاد و تصادمات بین موجودات می‌دانند که مرتبط با ماهیت اشیا است نه حقیقت وجود زیرا که «اصل حقیقت نور وجود است که بری از جمیع شرور و عیوب و نواقص است» (۳۸). ایشان شرور بالذات را عدمی می‌دانند و شرور بالعرض را نسبی و دارای آثار و فواید می‌دانند که از حکمت خداوند است که برای اداره جهان قرار داده شده است (۳۹).

مبانی سلامت معنوی و تعالی انسان

مبانی گفته شده سلامت معنوی ارتباط عمیقی با تعالی انسان دارد؛ زیرا هستی‌شناسی، خودشناسی بر اساس معرفت‌شناسی مبتنی بر عقل و وحی در منظومه فکری امام خمینی (ره) باعث می‌شود که انسان درک عمیقی از خود و هستی داشته باشد و به «معنای زندگی» دست یابد. این درک عمیق از خود باعث می‌شود که انسان به سمت تحقق شناخت ظرفیت‌های پنهان خود که مرتبط با توحید است، حرکت کند و این یکی از بخش‌های مهم تعالی انسانی است که می‌توان گفت هدف سلامت معنوی نیز می‌باشد.

از نظر ایشان، برترین رتبه تعالی انسان در نظام هستی، نیل به مقام قرب الهی است و این همان مرتبه‌ای است که انسان کامل به آن نائل گشته است که رسیدن به این مقام در هر مرحله طهارت و سلامت خاص به آن را می‌خواهد (۴۰). ایشان رسیدن به تعالی انسانی را به‌سان سفر عرفانی می‌داند که در تمام مراحل انسان کامل با سلامت منازل را طی می‌کند و احتمال می‌دهند که آیه ۵ سوره قدر (سَلَامٌ هِیَ حَتّیٰ مَطْلَعِ ٱلْفَجْرِ) اشاره به این مطلب دارد (۴۰).

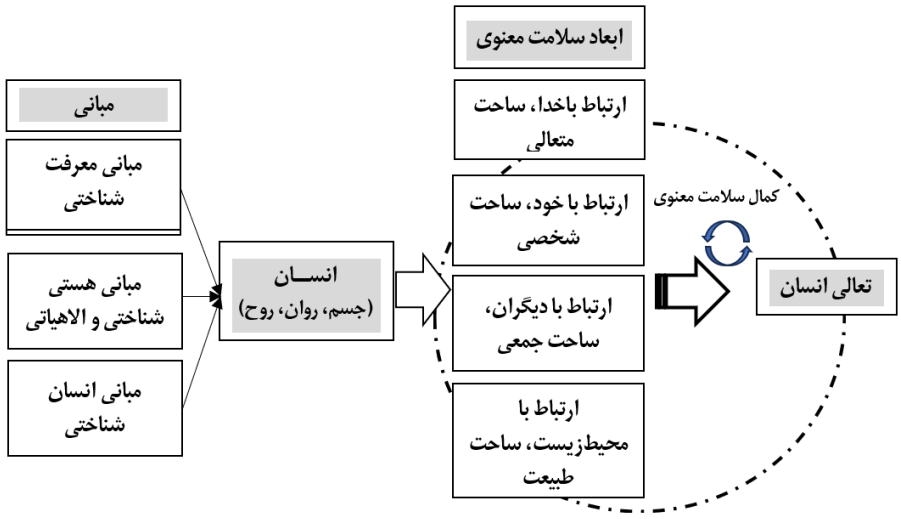

شکل-۱. مدل مفهومی ارتباط مبانی و ابعاد سلامت معنوی با تعالی انسان در اندیشه امام خمینی

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-10-15]

[DOI: 10.30491/JSH.2.2.117]

امام خمینی (ره) سلوک انسان برای رسیدن به تعالی را در «اسفار اربعه» می‌داند. به باور ایشان در سفر اول از اسفار اربعه، رؤیت خلق به‌عنوان ظهورات و آیات حق است. سالک در سفر دوم به مقام فنای افعالی، صفاتی و ذاتی می‌رسد و در سفر سوم از حضرت احدیت جمع به اعیان ثابته سفر می‌کند و حقایق اشیا و استعداد آن‌ها برای او منکشف می‌شود و در سفر چهارم به مرتبه نبوت و تشریع می‌رسد و از حق‌تعالی و اسماً و صفات و معارف حقه به‌قدر استعداد افراد خبر می‌دهد (۴۱). در حقیقت سفر چهارم عبور از همه مقامات و رفع تمام انّیات و فنای از فناست که در آن سالک متحقق به همه اسمای خاص می‌گردد و قلب او قابلیت تجلی اسم اعظم «الله» را پیدا می‌کند (۴۲). همچنین به اعتقاد امام خمینی (ره) در سفر اول و دوم، سالک به مقام قرب نوافل می‌رسد و حق متعال چشم و گوش بنده می‌شود و فنا و محو کلی برای او رخ می‌دهد و درصورتی‌که از این فنا به بقا و هوشیاری باز گردد، وجود او حقانی می‌شود و هم‌افق با مشیت مطلق حق‌تعالی می‌گردد. در این حال، به قرب فرایض می‌رسد که حق‌تعالی به‌واسطه او می‌بیند و می‌شنود که قله سلامت انسانی است (۴۳).

در اندیشه امام خمینی (ره)، تعالی انسان حد یقف ندارد و با سلامت معنوی به یکدیگر وابسته و ارتباط معنادار چندوجهی دارند. از یک سو، سلامت معنوی می‌تواند به تعالی و کمال انسان منجر شود. از سوی دیگر، تعالی و کمال انسان نیز می‌تواند بر سلامت معنوی تأثیر بگذارد. به‌عنوان‌مثال، فردی که به تعالی رسیده، توانایی بالاتری در برقراری ارتباط باخدا، خود، دیگران و محیط زیست دارد. تعالی انسان و سلامت معنوی در چرخه‌ای متقابل و پویا قرار دارند که هر یک از آن‌ها بر روی دیگری تأثیر مستقیم دارد که می‌توان این ارتباطات را در (شکل ۱) به‌صورت یک مدل مفهومی ترسیم کرد.

نتیجه‌گیری

در این مقاله، دیدگاه امام خمینی (ره) نسبت به‌سلامت معنوی مورد بررسی قرار گرفت. ایشان بر اساس مبانی معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی، الهیاتی و انسان‌شناختی بر اهمیت ارتباط با خداوند، خود، دیگران و محیط‌زیست به‌عنوان ابعاد سلامت معنوی تأکید داشت. امام خمینی (ره) به تعدیل نفس، خدمت به محرومان و تفکر در طبیعت به‌عنوان مسیرهای رشد معنوی اشاره می‌کنند. به نظر ایشان، این تعاملات باعث تعالی انسانی و دستیابی به قرب الهی که هدف غایی سلامت معنوی است می‌شود. در اندیشه امام خمینی (ره) تعالی انسان و سلامت معنوی در چرخه‌ای متقابل و پویا قرار دارند که هر یک از آن‌ها بر روی دیگری تأثیر مستقیم دارد.

تضاد منافع: نویسنده تصریح می‌کند که هیچ‌گونه تضاد منافعی در مطالعه حاضر وجود ندارد.

منابع

1. Stark R. Secularization, R.I.P. Sociology of Religion. 1999;60:249-73.
2. Pew Research. The Changing Global Religious Landscape [Internet]. Available from: https://www.pewforum.org/2017/04/05/the-changing-global-religious-landscape/ [accessed on 30 August 2021]
3. Dhar N, Chaturvedi S, Nandan D. Spiritual health, the fourth dimension: a public health perspective. WHO South-East Asia Journal of Public Health. 2013;2(1):3-5.
4. Moghaddami M. Din va Ma'naviyat [Religion and Spirituality]. Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute; 2021. pp. 49.
5. Moreira-Almeida A, Freitas MH, Schmidt BE. Alister Hardy: a naturalist of the spiritual realm. Religions. 2021;12(9):713.
6. Yousefi Taha M. Ma'naviyat dar Asar-e Imam Khomeini [Spirituality in the Works of Imam Khomeini]. Hadana.ir. 2023.
7. Khomeini R. Imamate and the Perfect Man from the Perspective of Imam Khomeini. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2002.
8. Ghaderi A, Tabatabaei SM, Nedjat S, Javadi M, Larijani B. Explanatory definition of the concept of spiritual health: a qualitative study in Iran. Journal of Medical Ethics and History of Medicine. 2018;11:3.
9. Jirásek I. Religion, spirituality, and sport: from religio athletae toward spiritus athletae. Quest. 2015;67(3):290-9.
10. Khomeini R. Sharh Chihil Hadith (Arba'in Hadith). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2001. pp. 207.
11. Khomeini R. Sahifeh-ye Imam. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 1999. pp. 178.
12. Markie P. Rationalism vs. Empiricism (Stanford Encyclopedia of Philosophy). Stanford.edu. 2004. Available from: https://plato.stanford.edu/entries/rationalism-empiricism
13. World Health Organization. Constitution of the World Health Organization. World Health Organization; 2023.
14. Khomeini R. Sahifeh-ye Imam. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 1999. pp. 221.
15. Khomeini R. Ser Al-Salat. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2002. pp. 20.
16. The Holy Quran. Surah Al-Qadr. Verse 5.
17. Khomeini R. Adab al-Salat. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 1999. pp. 162.
18. Khomeini R. Sahifeh-ye Imam. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-10-15]
[DOI: 10.30491/JSH.2.2.117]

Khomeini's Works; 1999. pp. 387.
19. Khomeini R. Sharh Do'a-ye Sahar. Tehran: Nashr-e Turbat; 1997. pp. 43, 301.
20. Khomeini R. Mawsuat al-Imam al-Khomeini. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2021.
21. Khomeini R. Sharh Do'a-ye Sahar. Tehran: Nashr-e Turbat; 1997. pp. 76.
22. Khomeini R. Adab al-Salat. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 1999. pp. 205.
23. Khomeini R. Ser Al-Salat. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2002. pp. 113.
24. Khomeini R. Adab al-Salat. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 1999. pp. 263.
25. Khomeini R. Taqrirat-e Falsafeh. Vol 1. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2002. pp. 303.
26. Khomeini R. Sahifeh-ye Imam. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 1999. pp. 209.
27. Khomeini R. Ma'ad az Didegah Imam Khomeini (AS). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2014. pp. 293.
28. Khomeini R. Adab al-Salat. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 1999. pp. 207.
29. Khomeini R. Taqrirat-e Falsafeh. Vol 1. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2002. pp 271.
30. Khomeini R. Sharh Do'a-ye Sahar. Tehran: Nashr-e Turbat; 1997. pp 173.
31. Khomeini R. Sahifeh-ye Imam. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 1999. pp. 426.
32. Khomeini R. Sharh Chihil Hadith (Arba'in Hadith). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2001. pp. 550.
33. Khomeini R. Sharh Hadith "Junud-e Aql va Jahal". Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2003. pp. 151, 308.
34. Khomeini R. Adab al-Salat. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 1999. pp. 202.
35. Khomeini R. Imamate va Ensan-e Kamil az Didegah Imam Khomeini (AS). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2002. pp. 109.
36. Khomeini R. Sahifeh-ye Imam. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 1999. pp 396, 461.
37. Khomeini R. Sahifeh-ye Imam. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 1999. V14, 413- V16, 216- V15, 217.
38. Khomeini R. Sharh Hadith "Junud-e Aql va Jahal". Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2003. pp 118-643.
39. Khomeini R. Imamate va Ensan-e Kamil az Didegah Imam Khomeini (AS). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2002. pp. 97.
40. Khomeini R. Adab al-Salat. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 1999. pp 69-200.
41. Khomeini R. Misbah al-Hidayah ila al-Khilafah wa al-Wilayah. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2005. Pp. 88.
42. Khomeini R. Sharh Do'a-ye Sahar. Tehran: Nashr-e Turbat; 1997. pp 200.
43. Khomeini R. Sharh Chihil Hadith (Arba'in Hadith). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2001. pp. 592.

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-10-15]

[DOI: 10.30491/JSH.2.2.117]